

Jheronimus Bosch

en de

Lieve-Vrouwe-broederschapskapel

Jheronimus Bosch
en de
Lieve-Vrouwe-broederschapskapel

*De schildersfamilie Van Aken
in 's-Hertogenbosch*

Loes Scholten

Nijmeegse Kunsthistorische Studies XXXIV

Redactie : Mette Gieskes, Bram de Klerck, Jos Koldewey, Volker Manuth, Willy Piron

Departement voor Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid – Afdeling Kunstgeschiedenis;

Radboud Universiteit Nijmegen

<http://www.nks.nks-books.org>

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het Jheronimus Bosch Art Center en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Ontwerp: Loes Scholten

Afbeelding omslag: Jheronimus Bosch, boommens met zelfportret?, detail binnenzijde rechter luik (*Hel*) *De Tuin der Lusten*-triptiek, ca. 1495-1505, luik 187,5 x 76,5 cm, Museo Nacional del Prado, Madrid, bruikleen van het Patrimonio Nacional, inv.nr. 2823. Foto: BRCP.

'[...] Jheronimi van aken, scilder ofte maelder, die hem selver scrift Jheronimus bosch [...]', bewerking van proostrekening Lieve-Vrouwe-broederschap 's-Hertogenbosch 1509/10, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch, toegangsnr. 1232, inv.nr. 125, ff. 186r-v. Foto: BHIC, bewerking door auteur.

ISBN 978 94 6456 454 9

e-ISBN 978 94 6456 455 6 (epub)

NUR 654 | 684

© 2024 Loes Scholten, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoudsopgave

9	WOORD VOORAF
11	INLEIDING Uitgangspunt en doelstelling Flankerend onderzoek Werkwijze en opbouw boek
17	HOOFDSTUK 1 <i>Op archivalische bronnen gebaseerde schets van de woon- en werkomgeving van Jheronimus Bosch</i>
19	1.1 Over de gehanteerde naam 1.1.1 Bosch of Van Aken 1.1.2 Jheronimus, Joen of Jeroen 1.1.3 Schrijfwijze namen
26	1.2 Jheronimus Bosch' afkomst en de Bossche familiewerkplaatsen Van Aken 1.2.1 Jheronimus Bosch' afkomst 1.2.2 Markt 29
31	1.3 Jheronimus Bosch' woon- en werkomgeving na zijn huwelijk 1.3.1 Markt 61 1.3.2 Jheronimus Bosch' welvaart 1.3.3 De werkplaats(en) Van Aken na 1480; wie werkte waar?
57	Jheronimus Bosch' woon- en werkomgeving in hoofdlijnen
59	HOOFDSTUK 2 <i>De Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap</i>
61	2.1 De Lieve-Vrouwe-broederschap tussen 1318 en 1516
67	2.2 Jheronimus Bosch' lidmaatschap van de Lieve-Vrouwe-broederschap
77	2.3 De proostrekeningen
75	HOOFDSTUK 3 <i>Kunst in de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel</i>
78	3.1 De laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel uit 1478/94 3.1.1 De gebrandschilderde ramen 3.1.2 De kapelafsluiting

- 94** 3.2 Het interieur van de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel
- 3.2.1 De beelden van Johannes de Evangelist, Maria Magdalena, Anna en Johannes de Doper
 - 3.2.2 Acht profeten en sibillen gehouwen door Adriaen Janszoon Fyoler
 - 3.2.3 De overige stenen beelden door Adriaen Janszoon Fyoler: twee engelen, Jozef en Joachim
 - 3.2.4 Het lot van de stenen sculpturen
 - 3.2.5 Een houten Annunciatie en een beeld van de aartsengel Michaël
 - 3.2.6 De overige sculptuur in de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel
 - 3.2.7 Schilderingen in de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel
 - 3.2.8 Lichtelementen; kandelaars, lamp en kaarsenkroon
 - 3.2.9 Meubilair; gestoelten, bankjes en lezenaars
 - 3.2.10 Het orgel en het orgelbalkon
- 137** 3.3 Liturgische en profane gebruiksvoorwerpen
- 3.3.1 Decoratieve textilia
 - 3.3.2 Een koorkap uit 1462/66
 - 3.3.3 Twee koorkappen uit 1477/78
 - 3.3.4 Een driestel uit 1511/15
 - 3.3.5 Andere vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse paramenten van de Lieve-Vrouwe-broederschap
 - 3.3.6 Een aflatenboekje uit 1518/19
 - 3.3.7 Een zegelstempel uit 1498/99
- 155** 3.4 Coherentie binnen het beeldprogramma van de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel
- 159** **HOOFDSTUK 4**
Het altaar van de Lieve-Vrouwe-broederschap
- 161** 4.1 Het altaar
- 162** 4.2 De *Onze-Lieve-Vrouwe* en haar tabernakel
- 173** 4.3 Geschreven bronnen over het broederschapsretabel
- 4.3.1 Het houtsnijwerk door Adriaen van Wesel uit 1475/77
 - 4.3.2 Door Jheronimus Bosch beschilderde luiken uit 1488/91
 - 4.3.3 Verhuizinggerelateerde aanpassingen aan een bestaand voetstuk
 - 4.3.4 De polychromering en vergulding van het houtsnijwerk in 1508/10 en toevoegingen door Arnt en Augustyn van Oerscot
 - 4.3.5 De schilderingen door Gielis Panhedel uit 1521-23
 - 4.3.6 De altaargordijnen
 - 4.3.7 Beschrijvingen van het retabel uit het tweede kwart van de zestiende eeuw en later

190 4.4 Het overgeleverde houtsnijwerk van Adriaen van Wesel als materiële bron inzake het broederschapsretabel

192 4.5 De reconstructie van het retabel

199 HOOFDSTUK 5

De Lieve-Vrouwe-broederschap als opdrachtgever van de werkplaatsen Van Aken

201 5.1 Van processieattributen tot retabelluiken; de door de familie Van Aken voor de Lieve-Vrouwe-broederschap bewerkte objecten

203 5.2 De beeldtaal van Jheronimus Bosch in de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel

206 5.3 De zakelijke omgang tussen de Lieve-Vrouwe-broederschap en Jheronimus Bosch

215 SUMMARY

217 BIJLAGEN

- I Stamboom familie Van Aken
- II Stamboom familie Van den Meervenne-Van Arkel
- III Tabel met bijdragen (in stuivers) aan de tussen 1 oktober 1497 en 1 oktober 1516 door het bestuur van 's-Hertogenbosch geheven personele omslagen
- IV Stamboom familie Monick
- V Stamboom familie Oem van Bochoven
- VI Twee 'Bosschiaanse' luiken met voorstellingen van David en Abigail en Salomo en Bathseba
- VII Reconstructie in plattegrond en isometrie van de Lieve-Vrouwe-broederschapskapel in 1516, met in kleurcode de chronologische ontwikkeling
- VIII Reconstructie in plattegrond en isometrie van de Lieve-Vrouwe-broederschapskapel in 1516, met in kleurcode de werkstukken van de familie Van Aken
- IX Tabel met werkstukken toegeschreven aan de familie Van Aken, inclusief Jheronimus Bosch
- X Getranscribeerde passages uit de proostrekeningen van de Lieve-Vrouwe-broederschap

246 BIBLIOGRAFIE EN DATABANKEN

265 AFKORTINGEN

266 PERSOONSREGISTER

Woord vooraf

In 2016, vijfhonderd jaar na de dood van Jheronimus Bosch, was er wereldwijde aandacht voor de bijzondere schilder uit het Brabantse 's-Hertogenbosch. Het aan Jheronimus toegeschreven oeuvre werd opnieuw nauwkeurig bekeken. Het Bosch Research and Conservation Project maakte mogelijk dat de overgeleverde schilderijen en tekeningen volgens de modernste methodes (onder meer technisch) werden onderzocht. Gedegen publicaties, lezingen en de twee tentoonstellingen in 's-Hertogenbosch en Madrid presenteerden de nieuwverworven en stevig onderbouwde inzichten aan de vakwereld en het grotere publiek.

Maar het nader beschouwen van Jheronimus' werk riep ook vragen op over de ontstaanscontext ervan, over de meer precieze werkomgeving van Jheronimus van Aken alias Bosch, over de relatie tot zijn schilderende familieleden, over zijn woonhuis en over zijn werkplaats, over de bestemming en functie van de schilderijen en tekeningen, en over zijn opdrachtgevers, zoals de Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap. Om antwoorden te vinden kreeg ik de kans om als onderdeel van het Bosch Research and Conservation Project de databank BoschDoc (<https://boschdoc.huygens.knaw.nl/>) te ontwikkelen en vervolgens door jarenlang archief- en documentenonderzoek te vullen met vele duizenden records, transcripties en toelichtingen.

De vele data die de Bossche archieven bleken te bevatten met directe of indirecte relatie tot Jheronimus Bosch en de Van Akens verleidden mij onontkoombaar tot nadere analyse en vooral ook tot het reconstrueren van de samenhang, het formuleren van het cultuurhistorische 'verhaal'. Niet alleen de schildersclan Van Aken bleek in de loop van het BoschDoc-project uit de verf te komen, ook werd duidelijk dat talloze grotere en kleinere archivalische vingervijzingen bij elkaar

een beeld konden geven van de spectaculaire laatmiddeleeuwse inrichting van de Lieve-Vrouwe-broederschapskapel. De Radboud Universiteit, de Stichting JB500 en het Bosch Research and Conservation Project maakten tezamen mogelijk dit in combinatie met de BoschDoc databank tot academisch proefschrift uit te werken onder begeleiding van prof. dr. Jos Koldewij. Het hier voorliggende boek, *Jheronimus Bosch en de Lieve-Vrouwe-broederschapskapel*, is daar het resultaat van.

Gedurende de jaren dat ik aan BoschDoc en dit boek werkte, heb ik van velen advies en hulp mogen ontvangen, waarvoor ik ieder zeer erkentelijk ben. Ik kan hier helaas slechts een enkeling bij naam noemen. De expertise en betrokkenheid van promotor prof. dr. Jos Koldewij waren essentieel voor de voltooiing van mijn onderzoek. De inzichten, tips en peptalks van collega dr. Marieke van Wamel kunnen niet worden overschat. Mijn ouders en Niels dank ik voor hun nimmer aflatende steun. Mijn zoontjes Kjeld en Tijn hebben het traject allesbehalve bespoedigd, maar vormden wel mijn meest welkome afleiding. Hun geboorte verrijkte mijn wereld meer dan ik me ooit had kunnen voorstellen.

Ten slotte dank ik degenen die het mogelijk maakten dat dit boek werd uitgegeven, de Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies, de Walburg Pers, de J.E. Jurriaanse Stichting en het Jheronimus Bosch Art Center. Dat Jo Timmermans als voorzitter van de Stichting Jheronimus Bosch Centrum 's-Hertogenbosch steeds opnieuw optreedt als mecenas van de Bosch-literatuur, verdient veel lof.

Loes Scholten
Lochem, augustus 2024

Inleiding

Uitgangspunt en doelstelling

Jheronimus Bosch (ca. 1450-1516) staat vooral bekend om de opvallende taferelen die hij in inkt en verf heeft geschapen. Veruit de meeste publicaties over hem behandelen dan ook een of meer van zijn kunstwerken. Het analyseren, thuisbrengen en interpreteren van dat wat op zijn schilderijen en tekeningen staat afgebeeld houdt kunsthistorici al meer dan anderhalve eeuw bezig. Daarnaast is het identificeren van zijn hand en het inkaderen van zijn oeuvre een tweede onderwerp van veel studies. Beide invalshoeken zijn objectgericht. Jheronimus' kunstwerken vormen nagenoeg altijd het uitgangspunt van het onderzoek. Informatie over de man die ze maakte wordt in bijbehorende publicaties vaak beperkt gegeven. Zijn biografie wordt soms in slechts een paar zinnen samengevat: Jheronimus was een zoon van de in 's-Hertogenbosch woonachtige schilder Thonis van Aken en diens echtgenote Aleit van der Mynnen. Hij werd hoogstwaarschijnlijk opgeleid door zijn vader, wiens werkplaats vanaf 1462 aan de oostzijde van de Bossche Markt te traceren is. Omstreeks 1480 is Jheronimus met Aleit van den Meerveen getrouwd, waarna zij samen in een pand aan de noordzijde van de Markt gingen wonen. In 1488 werd hij gezworen lid van de Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap. Jheronimus was al tijdens zijn leven een vermaard schilder, waardoor zijn clientèle zover reikte als de hertog van Bourgondië, Filips de Schone. Hij is overleden in 1516. Nadat deze basisinformatie is opgetekend, lijken vele auteurs niet te kunnen wachten om de voor hen interessantere materie te behandelen, namelijk Jheronimus' bijzondere kunstwerken.

Toch is het niet zo dat er nog niet grondig is gezocht naar bronnen over de kunstenaar. Aan bovenstaande kernachtige biografie en de andere feiten die over hem bekend zijn ligt veel archief-onderzoek ten grondslag. Het belangrijkste werd uitgevoerd en gepubliceerd door de Bossche stadsarchivaris

Jan Hezenmans (1874), door historicus Jan Mosmans (1947), door de heemkundige Ferdinand Smulders (vanaf 1955), door historicus pater Gerlach (vanaf 1967), door de stadsarchivaris van Kleef Friedrich Gorissen (1973) en meer recent door archivaris en historicus G.C.M. (Lucas) van Dijck (2001). Een enkele keer werden de door archivarissen en historici ontsloten archiefbronnen vrijwel integraal in een kunsthistorische publicatie over Jheronimus Bosch opgenomen, zoals in het standaardwerk van Roger Marijnissen (1972). Ook gebruikten tal van kunsthistorici de reeds bekende bronnen en sporadisch een nieuwe vondst als fundament voor hun hypothesen en studies, waardoor er verspreid over de vele publicaties over de schilder hier en daar fragmenten van archivalia terug te vinden zijn. Met het doel vrijwel alle bekende en voor het onderzoek naar Jheronimus Bosch relevante archiefbronnen op één plek te verzamelen en inzichtelijk te maken, is in 2016 de onlinedatabase BoschDoc verschenen.¹ BoschDoc was een onderdeel van de het Bosch Research and Conservation Project en is gerealiseerd in het kader van het vijfhonderdste sterfjaar van Jheronimus Bosch. Het project is mede mogelijk gemaakt door de Radboud Universiteit Nijmegen, het voormalige Stadsarchief 's-Hertogenbosch (nu onderdeel van de Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch) en het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) en wordt thans doorgezet door het Jheronimus Bosch Art Center (JBAC) en het Huygens ING. In BoschDoc zijn de archivalia door mij ontsloten en van (kunst)historische contextinformatie voorzien. Het is echter een zeldzaamheid dat kunsthistorici zelf de archieven induiken om daar op zoek te gaan naar nieuwe informatie over Jheronimus en zijn omgeving. Enerzijds omdat de vele meters aan documentatie – opgeschreven in oude talen en oud schrift – vermoedelijk afschrikken en anderzijds omdat het voelt als zoeken naar een speld in een hooiberg.

Inderdaad is de kans dat er nog onontdekte laatmid-

afb. 1 Jheronimus Bosch, boommens met zelfportret?, detail binnenzijde rechter luik (*Hel*) *De Tuin der Lusten*-triptiek, ca. 1495-1505, luik 187,5 x 76,5 cm, Museo Nacional del Prado, Madrid, bruikleen van het Patrimonio Nacional, inv.nr. 2823. Foto: BRCP.

¹ Helaas ontbreekt in BoschDoc nog het archiefmateriaal dat wordt bewaard in het Archivo General de Palacio in Madrid. Dit betreft bronnen van lang na 1516, lang na Bosch' overlijden, inzake verzamelingen met zijn werk.

deleeuwse vermeldingen van Jheronimus Bosch gevonden worden minimaal, maar extra archiefonderzoek kan wel degelijk iets toevoegen aan de status quaestionis omtrent het Boschonderzoek. Alle bovengenoemde publicaties bevatten namelijk uitsluitend of voornamelijk documenten waarin Jheronimus zelf of een van zijn directe familieleden met naam is genoemd. Die vermeldingen zijn nauwelijks in de bredere context van algemener historisch onderzoek geplaatst. De auteurs die dat wel deden, zijn op één hand te tellen. Lucas van Dijck voegde enkele contextualiserende hoofdstukken toe aan zijn genoemde bronnenpublicatie (2001). Bruno Blondé en Hans Vlieghe (1989 & 1990) trokken conclusies over de sociaaleconomische status van Jheronimus. Zij vergeleken de bedragen die hij in 1502/03, 1505/06 en 1511/12 betaalde bij de personele omslagen door de stad 's-Hertogenbosch met de bedragen die andere Bosschenaren bij dezelfde omslagen betaalden. Aanzienlijk breder en omvangrijker is de studie *Jeroen Bosch in Den Bosch* van Ester Vink (2001), die op basis van meer diverse archiefstukken trachtte Jheronimus' positie te midden en ten opzichte van andere laatmiddeleeuwse Bossche ambachtslieden te reconstrueren. Mijns inziens is de potentie van dergelijke combinaties van archivalisch, historisch en kunsthistorisch onderzoek hiermee nog lang niet uitgeput. Door middel van een interdisciplinaire benadering kan meer informatie over de schilder worden vergaard en dat zal het beeld dat we van hem hebben verscherpen. Uiteindelijk biedt alle vergaarde contextuele informatie ook meer handvatten bij de bestudering van de kunstwerken van de schilder.

Dat is dan ook exact de intentie achter de studie waarvan u het resultaat thans voor u hebt liggen. Het uitgangspunt is niet Jheronimus Bosch' spraakmakende oeuvre noch enkel de documenten waarin hij vermeld wordt. Het uitgangspunt is een ruimere selectie van bronmateriaal dat dateert uit zijn tijd en directe omgeving en dat betrekking heeft op de context waarbinnen zijn werk tot stand kwam en daarmee op zijn leef- en werkomstandigheden, identiteit, netwerk en status. Het resultaat is een boek dat bestaat uit twee situatieschetsen. De eerste schets betreft zijn woon- en werklocatie. Ondanks dat de twee locaties waar Jheronimus Bosch van zijn tienerjaren tot zijn dood woonde reeds lange tijd bekend zijn, is er nog veel onduidelijk over waar hij wanneer gewerkt heeft. Hoe meer er bekend is over beide locaties, hoe scherper het beeld wordt dat we hebben van

zijn werkpraktijk. Dit beeld is onmisbaar bij het identificeren van diegenen met wie hij kan hebben samengewerkt. Vervolgens is deze identificatie essentieel bij het inkaderen van zijn oeuvre. Het betreft immers zijn potentiële leermeesters en voorgangers, zijn mogelijke werkplaatsmedewerkers en de kandidaten voor zijn directe op- en navolging. De tweede schets van de context waarbinnen Jheronimus Bosch werkte betreft de kapel van de Bossche Lieve-Vrouwebroederschap. De kapel in kwestie werd aan het einde van de vijftiende eeuw als nieuwbouw betrokken en van vloer tot gewelf gedecoreerd. In de jaren na de verhuizing werden tal van ambachtslieden gecontracteerd teneinde de kapel te voorzien van gebrandschilderde ramen, nieuwe schilderijen, houtsnijwerk, beeldhouwwerk, tapijten, meubilair, liturgische gebruiksvoorwerpen et cetera. Jheronimus Bosch verwierf binnen de Lieve-Vrouwebroederschap de 'gezworen' status (wat dat precies inhield, zal verderop worden toegelicht) en behoorde daarmee tot haar belangrijkste leden. De tweede situatieschets bestaat daarom uit een inventarisatie van de kunst en kunstvoorwerpen die tijdens het leven van Jheronimus Bosch in de broederschapskapel aanwezig waren, uit informatie over de totstandkoming van die objecten en een zo volledig mogelijke reconstructie van de inrichting van de kapel. Op deze manier krijgen we een beeld van een locatie die Jheronimus veelvuldig bezocht moet hebben, van de kunst die hij daar zag en van zijn bijdragen aan die rijkelijk ingerichte kapel. Minstens zo belangrijk is het inzicht dat deze schets verschaft in de zakelijke contacten tussen een laatmiddeleeuwse opdrachtgever en ambachtslieden in het algemeen, alsmede tussen telkens dezelfde opdrachtgever en Jheronimus Bosch in het bijzonder. Dat inzicht is van belang wanneer we uitspraken willen doen over Jheronimus' status in zijn eigen tijd.

Het onderzoek dat voor dit boek werd gedaan was dus niet objectgericht, maar contextgericht en bijna uitsluitend gebaseerd op geschreven bronnen.

Flankerend onderzoek

Er zijn weinig publicaties voorhanden die nauw aansluiten op het hier voorliggende, namelijk studies waarin archivalisch en historisch onderzoek gecombineerd is met een specifiek kunsthistorische onderzoeksvraag die betrekking heeft op

de werksituatie van één laat-vijftiende-eeuwse kunstenaar. Een duidelijk flankerend onderzoek werd ontsloten in het reeds genoemde gedegen, maar in omvang beperkte boek van Ester Vink (2001). Er is overlap betreffende zowel de doelstelling als de methode die aan haar en deze studie ten grondslag ligt. Wat het voorliggende boek echter vooral van Vink's werk onderscheidt is de uitgebreide aandacht voor de relatie tussen Jheronimus Bosch en de Lieve-Vrouwe-broederschapskapel.

Over een ander verwant onderzoek dat gebaseerd is op broederschapsrekeningen en dat de kunstpatronage door een broederschap belicht, is gepubliceerd door Edmond Roobaert en Trisha Rose Jacobs (2015). Roobaert en Jacobs analyseerden de rekeningen van de Brusselse broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën over de periode 1499-1516, de tijd waarover de boekhouding bewaard bleef. Er kwam een bijzonder interessant artikel uit voort, dat enkele handvatten biedt voor vergelijkingen tussen kunstpatronage door de Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap en de situatie elders. De bevindingen van Roobaert en Jacobs zullen daarom nog uitvoeriger ter sprake komen in het laatste hoofdstuk van dit boek. Interessant is ook het werk van Maximiliaan Martens (1990/91, 1994, 1994B), die een breed scala aan archivalia gebruikte voor zijn onderzoek naar het werk en de werksituatie van Petrus Christus (ca. 1410-1475/76). Petrus Christus was, net als Jheronimus Bosch, een hooggeplaatst lid van een broederschap – de Brugse broederschap van Onze-Lieve-Vrouwe van de Drogen Boom – en regulier lid van de Brugse broederschap van Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw. Eventuele patronage door die broederschappen komt in Martens' publicaties echter nauwelijks ter sprake.

Natuurlijk zijn er ook diverse andere publicaties die met name methodologisch gezien verwant zijn aan het voorliggende onderzoek en hier niet onbenoemd mogen blijven. Zo zijn kunsthistorische publicaties met een significante archivalische component dan wel een archivalisch thema talrijker wanneer het de bestudering van een specifieke groep kunstobjecten betreft. Koldewey & Strijbosch (1985) publiceerden bijvoorbeeld over het goud- en zilverwerk dat vanaf de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw in opdracht van de Lieve-Vrouwe-broederschap is geproduceerd. Daarvoor werden de proostrekeningen van de broederschap minutieus doorgenomen en – op het gebied van specifiek goud- en zilverwerk – grondig geanalyseerd.

Liesbeth Helmus gebruikte voor haar *Schilderen in opdracht; Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570* (2010) diepgaande analyses van archiefdocumenten, met name (informatie over) contracten met schilders, om een kunsthistorische onderzoeksvraag inzake altaarstukken te beantwoorden. Andere flankerende studies van een meer historiografische aard zijn bijvoorbeeld de schets van de verwevenheid tussen cultuur en religie in Utrecht tussen 1300 en 1600 door Llewellyn Bogaers (2008), het onderzoek naar het Gentse broederschapswezen door Paul Trio (1990, 1993), de analyse van de laatmiddeleeuwse kunstmarkt in de Vlaamse steden door Wim Blockmans (1995, 1996, 2010) en de publicaties van Wim Vroom waarvoor hij de kerkrekeningen van de Dom te Utrecht en de Onze-Lieve-Vrouwe te Antwerpen analyseerde (1981, 1983, 2010). Het materiaal dat Vroom bestudeerde is vergelijkbaar met de Bossche broederschapsrekeningen. Hij gebruikte de archivalia om de geldstromen van de genoemde kerken in kaart te brengen, maar gaat niet in op hun kunstinboedels. Ook Wendy Wauters (2021, 2023) onderzocht de archivalia over de Onze-Lieve-Vrouwe te Antwerpen en gebruikte het bronmateriaal voor een levendige reconstructie van de laatmiddeleeuwse kathedraal. In haar onderzoek staat de zintuigelijke beleving van de laatmiddeleeuwse kerkbezoeker centraal. Het in 2020 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift van Anne-Maria van Egmond, *Materiële representatie opgetekend aan het Haagse hof 1345-1425*, heeft als uitgangspunt een goed bewaard gebleven rekeningenreeks aangevuld met belendend bronmateriaal en bewaard gebleven realia. Deze studie resulteert evenals het voorliggend onderzoek weliswaar in een reconstructieschets van een kapelinrichting, maar het kernpunt is de patronage en machtspresentatie van de graven van Holland. Het over de afgelopen decennia uitgevoerde bouwhistorische onderzoek naar de Bossche Sint-Janskerk was natuurlijk ook onmisbaar voor deze studie en is ook in meer of mindere mate op archiefonderzoek gebaseerd. Belangrijke publicaties hierover kwamen van Jan Hezenmans (1866, 1873) en Jan Mosmans (1931), van Kees Peeters (1985) en meest recent van Ronald Glaudemans (2017, 2020). Als laatste, maar niet de minste, dienen de historische studies naar specifiek de Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap genoemd te worden. Veelomvattend is het onderzoek van Lucas van Dijck (1973). Studies naar specifiek het muzikale leven van de broeders, werden uitgevoerd door

Albert Smijers (1925/50) en Veronique Roelvink (2002). In deze laatstgenoemde publicaties zijn ook talrijke transcripties van passages uit het broederschapsarchief opgenomen.

Werkwijze en opbouw

Wat geschreven documenten onthullen over de woon- en werklocatie van Jheronimus Bosch is in het eerste hoofdstuk van dit boek uiteengezet. Er wordt aangevangen met enkele

woorden over zijn naam en een toelichting op de schrijfwijze van namen die in dit boek is gehanteerd. Vervolgens komen Jheronimus' familiale afkomst, ouderlijk huis, opleiding, echtelijke woning en financiële situatie uitgebreid ter sprake.

In het tweede hoofdstuk volgt een beknopte inleiding op de Bossche Lieve-Vrouwe-broederschap en Jheronimus' lidmaatschap van deze broederschap. Ook wordt duidelijk gemaakt wat er van het archief van de Lieve-Vrouwe-broederschap resteert en hoe de resterende archiefdocumenten gebruikt zijn en kunnen worden voor kunsthistorisch onder-

zoek. De inventarisatie en beschrijving van de kunst die tijdens het leven van Jheronimus Bosch in de kapel van de broederschap in de Bossche Sint-Janskerk aanwezig was, is opgenomen in de hoofdstukken drie en vier. De (toegepaste) kunst die in het derde hoofdstuk wordt behandeld is onderverdeeld in drie categorieën, namelijk kunst(nijverheid) die deel uitmaakte van de begrenzing van de laatgotische broederschapskapel, interieurelementen binnenin de kapel en liturgische en profane gebruiksvoorwerpen waarvan een relatie met de kapel aantoonbaar is. Op die manier komen achtereenvolgens aan bod: de gebrandschilderde ramen aan de oost- en zuidzijde van de kapel, het hekwerk aan de west- en zuidzijde van de kapel, de sculptuur, de schilderijen, de verlichting, het meubilair en het orgel binnenin de kapel, decoratieve textilia en paramenten, een aflatenboekje en een zegelstempel. De belangrijkste objecten in de kapel – het laatgotische broederschapsaltaar en de daarop geplaatste kunstwerken – worden in het vierde hoofdstuk uitgebreid behandeld. Als laatste volgt een hoofdstuk met daarin een resumering van belangrijke informatie over de werkpraktijk van Jheronimus Bosch en zijn schilderende familieleden, alsmede de antwoorden op de vragen: ‘Wat onthullen de proosttekeningen van de Lieve-Vrouwe-broederschap over de zakelijke relatie tussen die broederschap en Jheronimus Bosch?’ Welke opdrachten kreeg hij van hen en welke juist niet? Wat is er bekend over de uitvoering van het werk dat hij voor hen maakte? Wat zegt de patronage door de Lieve-Vrouwe-broederschap over Jheronimus’ atelierpraktijk, status en receptie?

Bij de inventarisatie van de kunst in de laatgotische Lieve-Vrouwe-broederschapskapel ligt de focus op de situatie ten tijde van het leven van Jheronimus Bosch, maar er is in dit boek ook het een en ander opgenomen over veertiende- en vroeg vijftiende-eeuwse kunstwerken die nog voor de verhuizing naar de laatgotische kapel al uit de kunstinboedel van de broederschap waren verdwenen. Waar bekend is ook vermeld wat er met de laatgotische

kunstwerken is gebeurd in de periode na Jheronimus’ overlijden, bijvoorbeeld wanneer ze werden aangepast, gerestaureerd of vervangen. Al deze informatie samen maakt duidelijk wat er thans nog van de laatgotische kapelinventaris resteert, zou kunnen resteren (maar op drift is geraakt) en wat zeker verloren is gegaan. Dit geheel van gegevens is essentieel voor het blootleggen van eventuele patronen in de kunstpatronage door de Lieve-Vrouwe-broederschap in het algemeen en aan Jheronimus Bosch en zijn schilderende familieleden Van Aken in het bijzonder, de ontrafeling van haar motivaties, iconografische wensen en haar beleid ten opzichte van ambachtslieden.

afb. 2 De Bossche Sint-Janskerk gezien vanuit het noordoosten met op de voorgrond v.l.n.r. het exterieur van de voormalige gerfkamer van de Lieve-Vrouwe-broederschap, de voormalige Lieve-Vrouwe-broederschapskapel (thans Sacramentskapel) en het noordportaal van de kerk. Foto: auteur.